

NAPFÉNY ÉS FELKÉSZÜLÉS

Déry Tibor dubrovniki naplójegyzetei 1933-ból

B O T K A F E R E N C

1932–1933 fordulója – az életmű egyik legfontosabb pontja. Közel másfél éves berlini tartózkodás után Déry levonja a nyilvánvalóvá lett következtetést: a hatalomra törő fasizmus halálos ellenség, amely ellen csak céltudatos és fegyelmezett munkával lehet felvenni a küzdelmet. Ahogy utóbb mondja: „Amikor 1932 őszén Hitlerék több millió szavazó vállán bevonultak a parlamentbe, azaz a világtörténelemben, s én másnap elutaztam Berlinből, már tudtam, mi a dolgom. Majd negyvenéves koromra, tizenöt évi erőfeszítés után a valósághoz hazatalálva, végül is íróvá lettem, lázadóbból forradalmárrá.”¹

Elhatározása egyértelmű: íróként is és forradalmárként is „harcát”, cselekvését a maga módján és eszközeivel kívánja megvalósítani – úgy, hogy megírja az előző év tapasztalatait: azokat az erkölcsi és emberi tanulságokat, amelyeket az antifasiszta ellenállásba kapcsolódva szerzett. – Elhatározásához anyagi segítséget is kap: unokahúga, Rosenberg Lili és annak férje, Szilasi Vilmos szerény, de elégséges havi összeggel támogatja írói terveinek megvalósítását. Így rövid budapesti tartózkodás után máris vonatra ül, hogy Dubrovnikba utazzon, ahol maradéktalanul az írásnak élhet.

Az itt eltöltött hónapok emlékét és eredményeit kerek negyedszázada foglalta össze esszészerű tanulmányában Pomogáts Béla – az akkor hozzáférhető források korrekt felhasználásával. Hangulatos mondatokban eleveníti fel az egykori Dubrovnikot, a Sveti Jakov utca 7. alatti albérleti szobát, amelynek ablaka a Locrum szigetre nézett, s ahol Déry formába öntötte az utóbb *Szemtől szembe* címmel közzétett kistrilógiát. Az írás megemlékezik Füst Milán látogatásáról s Déryvel tett közös kirándulásairól a környékre és Görögországba. Pomogáts hangsúlyosan szól az író akkori nagy olvasmányélményéről, Proust műveiről, amelyekben a szabadban s a harsogó napfényben merült el, mindenről

megfelelkezve. A cikk végül *A befejezetlen mondat* dubrovniki vonatkozásairól emlékezik meg, rávilágítva az itt játszódó jelenetek szépségére és szerepükre a regény egészében. Mindezek forrását a már idézett és 1955-ben közzétett önéletrajzra, illetve az *Ítélet nincs* című regény Füst Milánra vonatkozó fejezetére, továbbá *A napok hordaléka* egyik 1971-ben írt részletére támaszkodva teszi, az író személyes vallomásaira, visszaemlékezéseire.²

Déry Tibor halála után hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban (ma: Magyar Irodalmi Múzeum) került, s feldolgozása során számos olyan dokumentum került elő, amelyek további részletekkel gazdagítják az életműre és életútra vonatkozó ismereteinket, s természetesen a dubrovniki hónapokat is közelebb hozza az érdeklődőhöz; számos olyan vonatkozásra irányítva a figyelmet, amelyek hozzájárulhatnak az író műveinek mélyebb megértéséhez.

Mindenekelőtt a mamához írt levelekre, levelezőlapokra érdemes felhívunk a figyelmet, amelyek tanúsága szerint Déry meglehetősen szakaszosan alkotott. 1932. január 12-én megérkezve lázas és kiéhezett alkotásba fogott, részben talán az esős időjárás miatt is, amely igencsak a szobába kényszerítette őt. Híradásai szerint a kistrilógia első két novellájával Déry már február végére, március elejére elkészült, sőt arra is maradt ereje, hogy további novellába fogjon. Ám hamarosan kifulladás – a jó idő is beköszönt, s elérkezik a kikapcsolódás, egészen pontosan szólva: az élmény- és tapasztalatgyűjtés ideje.³

Rendkívül tanulságosnak bizonyultak az Illyés Gyulával folytatott levelezés emlékei is. A két jó barát, akik egy évtizeddel korábban ismerkedtek meg egymással Párizsban, kölcsönösen megküldte egymásnak műveit, hogy azokról elmondhassák a véleményeiket. Így derül ki, hogy Déry Dubrovnikban távolról sem csak prózáírással foglalkozott. Az Illyésnek címzett levelek tele voltak versekkel is, amelyek java része csak évekkel később került nyilvánosságra. Így nemcsak Illyés részletes véleményezése miatt érdekesek e dokumentumok, hanem Déry általános életrajzi, illetve alkotáslélektani időrendje miatt is. (Csupán a felsorolás erejéig említjük meg az itt, és 1933 első hónapjaiban Dubrovnikban született költeményeket: a *Látnok*, az *Anyá*, az *Egy öregedő férjhez*, az *elfedett táj*, a *Krónika Phasosi Phyliscusról* és *A költő beszéde egy kőszenthez* címűeket, amelyek arról tanúskodnak, hogy a *Szemtől szembe* első két részében munkáló érzéseket, mindenekelőtt a másokért, az elesettekért érzett felelősséget és önfeláldozást Déry egyszerre két műfajban is megszólaltatta. A költeményekben természetesen még közvetlenebbül és erőteljesebben, mint a prózában.⁴ – Talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy a dubrovniki vonatkozás a legutolsónak említett *A költő beszéde egy kőszenthez* című költeményben közvetlenül is kifejezésre jut: a megszólított nem más, mint Szent Balázs, a város védőszentje, akinek a szobra 1933-ban és ma is a Pilei kapu homlokzatán és még vagy tizenhat helyen látható!⁵ – Déry Tibor

március 15-én kelt levele még további két vers megküldését is megemlíti, de sajnos címeikről nem szól.⁶ Annyi azonban az elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy Dubrovnik Déry egyfajta új – s egyben utolsó – lírai kitárulkozásának is kitüntetett színhelye.⁷ (A kérdés elemzése, kibontása csábító, ám most nem ez a feladatunk.)

A hagyaték újonnan megismert dokumentumai közül meg kell még említenünk a múzeum művészeti tárában őrzött amatőr fényképeket, amelyek filológiailag előkészítetten – hátlapjaikon szabályos kelezésekkel – várnak szakszerű felhasználásra. – Nem találjuk azonban érdektelennek Déry levelezőlap-gyűjteményét sem (minden útvjáról hozott magával ilyen emléket), amelynek dubrovniki darabjai gazdagon idézik fel a történelmi városmagot: az óratornyot a Sponza palotával, az Óvárost átszelő Placát (Stradunt), a Jezsuita templomhoz vezető lépcsősort, a régi kikötőt, a Belvedere Szálló teraszát, de legfőképpen a Sveti Jakov utcáról nyíló pálmás kilátást s külön a Locrum szigetet, egyszóval azt a környezetet, amely hónapokon át körülvette. Végül szólunk illik a nyomtatványokról, külön felhívja a figyelmet a csak napi használatra szánt útikönyvekre, leporellókra, hajómenetrendekre, amelyek mind számos értékes adatot tartalmaznak, s külön is megemlítve a „Société de amis de la langue français” dubrovniki fiókjának pecsétjével ellátott folyóirat számait (*La Nouvelle Revue de France*), amelyek Déry tág irodalmi érdeklődéséről tanúskodnak, s amelyeket valamely oknál fogva az érdekelt „magánál felejtett”.

Az életrajz pontosítása szempontjából azonban a hagyaték kétségkívül legértékesebb darabja az a kisméretű és fekete színű „noteszfűzet”, amely Déry külföldi tartózkodásainak naplószerű feljegyzéseit és ismerőseinek címjegyzékeit tartalmazza. Első fele a berlini évekről (1931–1932) és az azt megelőző skandináv útról (1931) szól, s második felében a dubrovniki (1933), a mallorcai (1934–1935) hónapokról, illetve az 1937-ben tett erdélyi útról olvashatunk, mely utóbbiak kivétel nélkül valamilyen formában *A befejezetlen mondat* előkészületeiről, írásáról és sorsával állnak kapcsolatban.

E helyütt nem szükséges részleteznünk e feljegyzések fontosságát, hiszen az európai híru nagyregény életrajzi és alkotói háttéréről van szó, amelynek megismerése közelebb vihet bennünket nemcsak a szorosan vett műhelygondokhoz, hanem az általános értékeléséhez is, amely – megítélésünk szerint – még távolról sem jutott nyugvópontra.

Ebből a megfontolásból kiindulva láttunk hozzá e forrás tudományos közléséhez és feldolgozásához. Rák módján haladva először a legkésőbbi, erdélyi fejezetet tettük közzé, amelyben a legélesebben exponálódott a regény fogadtatása körüli baloldali huzavona.⁸ Csak jelezzük: a regény avantgárd vonatkozásai és túl elvontnak tűnő politikai mondanivalója miatti idegenkedés 1945 után is folytatódott, s nem csodálható, hogy – nem a pártkiadó, hanem a független Hungária vállalta 1947-ben a megjelentetését.⁹ – A közelmúltban sikerült a mű

mallorcai írásának az emlékeit nyilvánossá tennünk, azoknak az ellentmondásos érzéseknek: örömeknek és kínoknak az emlékeivel, amelyekkel e nagylélegzetű alkotás évekre elhúzódó fogalmazása járt.¹⁰ Így jutottunk el Dubrovnikhoz, amely nem csupán az itt írottak miatt érdemel figyelmet, hanem elsősorban a jövő: azok miatt az élmények miatt, amelyek ilyen vagy olyan formában utóbb beépültek a nagy műbe.

Maguk a feljegyzések, amelyek a „fekete füzet” 89–97. oldalain találhatóak, a legteljesebb mértékig szabálytalanok –, legalábbis az eddig közöltek műfajához képest. A korábban megismert szövegek ugyanis elsősorban rövid, sokszor csak egy-egy szóból álló emlékeztetőkből állnak: személy- és földrajzi nevekből, egy-egy tulajdonság megnevezéséből, idegen nyelvű kifejezésekből. A Dubrovnikban írottak egy része is ilyen, ám többször is megszalad az író tolla, s a szavacskák mondatokká, időnként már-már történetté kerekednek.

A korábbiaktól való legszembeütőbb eltérés azonban abból áll elő, hogy e feljegyzések a naplóírás idejét tekintve csonkák. Az író 1933. január 12-én érkezik, de csak április 30-ától nyúl noteszéhez. Kimarad három és fél hónap, s ha tekintetbe vesszük, hogy augusztus 19-én indul vissza Budapestre, úgy is mondhatjuk: itt tartózkodásának csak a feléről tudósítja így az utókort. S a csonkaság tartalmi vonatkozásban is érvényes. Ezek az emlékfoszlányok főleg külsőségekről szólnak: a Füst Milánnal tett kirándulásokról – a környékre és Görögországba (május 17-étől június 1-jéig), a nőekkel való ilyen-olyan kalandokról, végül a lassú hazaszivárgás állomásairól: Boračko jezeróról (július 13-ától 22-éig), Szarajevóról és Trebevićről (július 24-étől augusztus 10-éig), Jajcéről (augusztus 11-étől 15-éig), illetve Zágrábról. Ha valaki netán az itt létező írói vonatkozásai iránt érdeklődne, bizony csalódva tenné le az olvasottakat. Még szerencse, hogy ismerjük a mamának és Illyés Gyulának írt leveleket, amelyek némi magyarázatot adnak erre és a korábbi hallgatásra. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy Dubrovnikba érve Déry lázas alkotásba kezdett. Talán úgy is jellemezhetjük, hogy kiéhezetten, hiszen az előző két évben a pénzkereset és az ismeretségek utáni futkosás töltötte ki napjait. S a nagy munkában nem jutott ideje a naplóírásra, illetve arra, hogy az alkotás gondjairól elmélkedjen.

Túldolgozta volna tehát magát? Nem kétséges, a feltevésben van igazság, legalábbis erre utal a már említett novellák és versek nagy száma, s a mamának írt beszámolóiban olvasható szigorú és valószínűen túlzásba is vitt remete élet. Ám a ránk maradt fényképek másról is szólnak, legalábbis a beköszöntő tavaszidőben: arról, hogy márciusban Déry már igencsak kimozdult az önként vállalt magányból, ezt látjuk legalábbis a közeli Kupariban és Mliniben, s az oda vezető úton készített felvételekről.¹¹

Vagy a kezdetben vállalt szexuális nyomor fordult volna az ellenkezőjére? S az mosta volna el a Lottékkal, Aghikkal, Verákkal, Amikkal, Jarmilákkal a kezdetben oly termékeny alkotókedvet? A futó kalanddal szembeállítva itt az igazi, a tartós és hűséggel áthatott szerelmet. Az *Ítélet nincs* említett fejezetében fel is tűnik Aranka meztelen alakja, amely a magányos cellaágyon várta volna képzeletben az írás megszállottját. Kezdetben lehet, hogy így is volt, csak hát az emlékezet nem egészen pontos, legalábbis, ami a helyet és időpontot illeti. 1933 tavaszán már más foglalta el Aranka helyét: Nagy Etel, akit a feljegyzések külön is említenek, s akit Déry hosszú időn át várt maga után Dubrovnikba: Kassák Lajos nevelt lánya, mozdulatművésznő, akivel – feltételezésünk szerint – közvetlenül elutazása előtt kerültek közel egymáshoz, s akihez – hazatérését követően – a naplóíró első útja vezetett, és aki utóbb *A befejezetlen mondat* Krausz Évijévé légiessedt.¹²

Az ő jelenlétét helyettesítő kalandok azonban – éppen felületességük miatt – nem lehettek tartós okai az alkotókedv hónapokig tartó pangásának. A jegyzetekben ugyanis csak július 8-án esik újra szó az írásról, a versről, a „hosszú idő után az első”-ről (címe sajnos nincs feltüntetve); s a *Szemtől szembe* közel felét kitevő *Búcsú* című zárófejezetébe pedig szerzőnk már csak elutazóban a Boračko jezero mellett kezd, hogy nagy sietve dolgozzon rajta a Trebević csúcsa alatti menedékházban (robosztus alakját megörökítő levelezőlap szintén megtalálható a hagyatékban) és a jajcei vízesésnél.

Vagy a dolog sokkal egyszerűbb? Pusztán arról lenne szó, hogy Déry akaratlanul is beleszokott a kikapcsolódásba és a könnyű életbe. Élte volna a maga világát – a Szilasiék adta támogatásra támaszkodva – gondtalanul, már-már felelőtlenül? – Úgy véljük azonban: félrevezet a fantázia. A tapasztaltak magyarázata bonyolultabb a látszatonál, s talán nem tévedünk, ha a felsoroltak mellé felvonultatjuk a kevésbé látványos és látható politikai vonatkozásokat is. Amelyek jobb érzékelésére talán nem érdektelen rátekintenünk a kistrilógia képzeletbeli időtáblázatára. Az első novella, *Egy berlini kiskocsmában* még 1932 novemberében játszódik, a nagy közlekedési sztrájk alatt. A második *A zálog* című néhány hónappal később, a hitleri hatalomátvétel tájékán. A befejezés viszont már a fasizmus győzelmét követően a baloldali ellenállás egyfajta bomlása idején. Úgy is mondhatnánk: krízis közepette, amely krízist – hiába a napfényes környezet – maga az író is végig kellett hogy szenvedje.¹³ Az első két részben kifejezésre jutó lelkes önfeláldozás megszólaltatásában ugyanis Déry még élő élményekre támaszkodhatott. A vesztesek és üldözöttek kétségbeesésének és útkeresésének megismerése azonban már túlnyomórészt már csak közvetett. Tegyük hozzá: épp e közvetettség miatt – a dubrovnikai strandon elkapott apró mondatfoszlányok, levelezőlapokon érkező kisebb híradások¹⁴, vagy a veszte-

ség okait kutató otthoni folyóiratviták¹⁵ – minden sokkal bonyolultabbnak és bizonytalanabbnak, időnként pedig egyenesen kilátástalannak tetszhetett.

Talán nem helytelen itt a már idézett életrajz egy kevésbé ismert jelzőjére felfigyelnünk: „Európának a szovjet után akkor legnagyobb kommunista pártja *reménytelen* (kiemelés tőlünk – B. F.), de szívós küzdelmet folytatott a gyorsan fejlődő náciizmussal.”¹⁶ Úgy érezzük, ez a jelző a dubrovnikai „terméketlen” hónapok magyarázata: meg kellett találni a reménytelen helyzet, a pillanatnyilag kilátástalan helytállás formáit, motívumrendszerét. Meglátásunk szerint ugyanis ez válik a harmadik novella, a *Búcsú* mindent eldöntő alapkérdésévé: Anna Schmidt lemond a boldogságról, kénytelen lelőni volt udvarlóját, mert abból aktív fasiszta lett; Borisz el kell hogy viselje szerelmének, Verának a távozását, aki nem talál magában erőt a földalatti munkával járó veszélyhelyzetek és magány elviselésére; Erneszt, az ellenállás egyik vezetője emigrálni készül, társa, Hilda azonban nem képes vele menni, a kötelességérzet hazájában marasztja annak ellenére, hogy a jövő kilátástalan.¹⁷

Hilda elhatározásának megfogalmazása ugyanis – meglátásunk szerint – a dubrovnikai nyár rejtett – ám egyértelmű – üzenete; amelynek felderítéséhez – éppen a jegyzetekben rögzítettek, illetve az azokból kihámozható hiány adja meg a végső kulcsot; – azzal, amiről nem szól, amit csak kikövetkeztetni lehet az év első hónapjaiban és az utóbb frottak szellemiségének összehasonlításával, illetve a leírt kalandok időnként már-már kétségbeesett örömhajhásolásából és öncsalásából.

Teljesen félrebillentenénk azonban a naplónotesz bevezetőjét, ha csak a hiányok rejtett üzenetét hangsúlyoznánk, s nem fordítanánk figyelmet a leírtak egyfajta pozitív s egyben forrásjellegére: ha nem tekintenénk úgy a dubrovnikai nyárra, mint egyfajta bonyolult művészi feltöltökezésre, s ha nem vizsgálnánk, hogy a lejegyzett emlékek, színhelyek, személyek – minden szaggatottságuk és hézagosságuk ellenére – hogyan váltak utóbb művek, jelen esetben *A befejezetlen mondat* részleteivé. – Közbevetőleg hadd jegyezzük meg, hogy az írás meglehetősen tökéletlen az élő emberi emlékezethez képest, amely a leírtaknál sokszorosan többet rögzít, még ha öntudatlanul is. S ebből a felmérhetetlenül gazdag arzenálból ott és azt emeli ki –, és gyűrja át a maga törvényei szerint –, amit a mű folyamata, megformálása kíván. Ilyenképpen a naplójegyzetek számos adata a noteszlapok között maradhat, s megszámlálhatatlan olyan részlet épül be a regényszövegbe, ami észrevétlenül – és írásos közbeiktatás nélkül – rögzült. Elég, ha az Argentina Szálló kertjében lejátszódó – és hajnaltól napnyugtáig tartó – csodás fényjáték leírására gondolunk, amely a dalmáciai nyár megismételhetetlen csodáját örökítette meg, Monet roueni székessy-ház-sorozatára emlékeztetve, s amelynek semmi írásos emlékeztetőjéről nem

tudunk. Ezúttal az írónak a tudat és emlékezet titokzatos mechanizmusának igézetét sikerül mondatokká formálni.

A „fekete noteszt” mégis érdemes alaposan átböngészni, mert az – a benne rögzített részletek töredékessége ellenére – számos ponton egészítheti ki ismereteinket az író alkotásmódjának egy kevésbé hangoztatott vonatkozásáról: arról tudniillik, hogy regényleírásaiban Déry a legapróbb részletekig ragaszkodott emlékeinek konkrétságához. Más megközelítésben: a fogalmazást megelőzően megfigyelőkészsége állandó készenlétben állt. Félelmetes emlékezőtchetséggel raktározott el magában minden részletet: mozdulatokat, arcrándulásokat, hanglejtést, elhallgatott, de kikövetkeztethető gondolatokat, emberi és természeti változásokat, moccanásokat – ha tovább folytatjuk felsorolásunkat, akkor sem tudjuk leírni a szóban forgó jelenséget a maga teljességében és összetettségében.

A notesznapló néhány emlékeztető szava arról győz meg bennünket, hogy *A befejezetlen mondat* gazdagon benépesített leírásai a dubrovniki nyárról, strandról, a Stradone cukrászdáról mind konkrét részletek, modellek után készültek, amelyek itt-ott filológiai is „tetten érhetők”, mint például Bielen von Kalkhammer német bárónő, az Astrid nevű svéd tanítónő és barátnője, Singelhinde, vagy a zsidó Else, a deportált Hans Neuman bankár lánya. Nem szólva a jegyzetekben rajtuk kívül megörökítettek egy-egy gesztusáról, cselekvésének indítékáról, amelyek apróbb ceruzavonásokban szinte észrevétlenül beépültek a főhős, Parcen Nagy Lőrinc, vagy a szüzességét itt, Dalmáciában elvesztő Désirée portréjába.

Mindezekon túlmenően külön bekezdés illeti Szarajevót és a Trebevićet. Az innen kitárulkozó kilátásról és az egész magashegységi környezetről, amely egy az egybe átkerült a nagyregény VI. fejezetébe, mint a főhős, Parcen Nagy Lőrinc és felesége nyaralásának színhelye és emléke. (A korán elhalt feleség alakjában viszont Déry a bankhivatalnokként megismert Pfeiffer Olgát, az első élettársat mintázta.)

Érdeemes egy rövid kitérőt tennünk az *Ítélet nincs* dalmát, illetve görögországi fejezete és az egykori feljegyzések közötti kapcsolatra, különösen annak athéni részleteire. A gyengülő emlékezet (Déry hetvennégy évesen vetette papírra emlékeit) nagyon sokat kihagyott az átéltekből. A regény egyenesen azt állítja, hogy az út holmi felületes, vakációzó nézelődéssel telt volna. A napló hiteles emlékeztető szavai viszont épp az ellenkező oldalát világítják meg e rövid vállalkozásnak. Füst és Déry nagyon is módszeresen látogatták végig a görög főváros és környéke műemlékeit és nevezetességeit: nemcsak az Akropoliszt és Parthenont, hanem a szép kilátású Lykabetost, a sokat vitatott mitropolisz székesegyházat, Pireusz kikötőt, a félig-meddig romvárosként emlegetett Eleusist stb. (Tegyük hozzá: ugyanúgy, mint azt Déry más útijegyzeteinél meg-

szoktuk, mint például az öt évvel korábban tett olaszországi körút leírásainál, vagy az ezekhez kapcsolódó és a mamához címzett leveleknél.¹⁸ – Az író elfeledett/megtagadott? – műemléki vonzalmairól mi sem árulkodik beszéde-sebben, mint a *Búcsúnak* a 17. jegyzetben idézett befejezése; amely a frissen látottak, az Erechteion kariatida szobrainak az emlékképével ír körül – rend-kívül kifejezően és emlékezetesen – egy meglehetősen bonyolult lelkiállapotot, illetve magatartást.

Végül egy mondat erejéig hadd húzzuk még alá a jegyzetek „meglódult” részeinek az érdekességét: e félig-meddig miniportrékként vagy történetekként jellemezhető részletek nemcsak pusztá források –, önmagukban is megállják a helyüket.

Nem szeretnénk az előttünk álló jegyzetek jelentőségét eltúlozni, de bizton állíthatjuk, hogy a Déry munkásságára figyelők számára még számos meglepetést tartogatnak.

Szövegeiket változtatás nélkül, betűhíven igyekeztünk visszaadni, azzal a megjegyzéssel, hogy a notesz bizonyos oldalai – például a Boračko jezerói (s ceruzával készült) leírások rendkívül elmosódottak, hosszú órák megfigyelésére és találgatásaira volt szükség, hogy szövege értelmesen, s legfőképpen hitelesen összeálljon. – Az előző közlésekhez hasonlóan egyedül a központozásban engedtünk meg magunknak némi szabadságot: egy-egy vessző, vagy kettőspont stb. beiktatásával, hogy ezáltal a sebtében odavetett „slágvortok” értelme vagy összetartozása minél egyértelműbben kiderüljön. Ilyen meggondolás vezetett bennünket abban is, amikor a többször előforduló hajó- és étterem-elnevezéseket idézőjelbe tettük, továbbá, amikor a földrajzi nevek Déry által használt régies formái mögé zárójelben megadtuk azok mai alakjait is. – Ezen túlmenően az értelmileg kiegészítésre szoruló szavakat, idegen kifejezéseket, mondatokat, illetve valamilyen vonatkozásban továbbélő részleteket – hosszabb-rövidebb jegyzetekkel kísértük.

Az előző közlésekhez hasonlóan a szövegek végére illesztettük a noteszben található név- illetve címjegyzéket, amely részben pontosítja a feljegyzésekben említett személyek adatait, másrésztől egyfajta körbetekintést is nyújt a régebbi és a Dubrovnikban kialakított kapcsolatokról. – Ha tudtuk, a címet követően zárójelben megadtuk a kevésbé ismert személyek kilétét és a velük való ismeretség körülményeit is.

1933. jan. 12. érkezés Dubrovnik.
ápr. elején Bielein v. Kalckreuth¹⁹

ápr. 30. Lotte Peters-sei²⁰ vitorlás, „Tajfun”;²¹ Braziliát járt bécsi újságíró, colmari elektrotechnikus, nagynéni, 1 éves gyerek, feleség, nők tengeri betegsége, kikötés, „Solitudo”-ban²², Milán öröm, nevetés, hogy nem jött!

május 1 és 2. Este borozás Lotte-nál.

május 3. Reggel 6-kor Milánnal vonaton Hercegnoviba. Mozdony kerekei visszacsúsznak, második mozdonyért vonat visszamegy. Később hosszú várakozás átváltásnál, kis békés állomásnál, kőrengeteg közepén. Hercegnoviból kis hajón a Bocca di Cattaró-n át. Esős csönd, kevés pénz, szalámi. Délután 4-kor hirtelen elhatározással Morinj-ban kiszállás, falu lejtőn, kőlépcsőn beszélgetés lányokkal (Zdenka), parasztházban túró, sonka, orvostanhallgató franciául, parasztasszony olaszul, séta, Milán paroxizmusa. Vacsora után zsanádok jönnek, átkísérnek Risan-ba, Őrszoba, szálloda.²³

május 4. Risan-ban reggel mindketten nyavalyásan (aranyér). Egyedül ülök parkban, őrmester nem köszön.²⁴ Délután hajón Kotorba. Toteninsel.²⁵ Privát szoba Hotel Graz mellett. Milán nem meri hades-t²⁶ kérdezni. Éjjel pék dagaszt ablak alatt.

május 5. Milán autón Lovćen-re.²⁷ Éjjel üldögélés rakparton, kávéházban (kaszinószerű), míg éjfélre be lehet szállni hajóba. Nem veszünk kabint, vita Milánnal, biztonság, emberek megvetése, kommunista elfogadhat-e pénzt? Kivilágított szalonban alvás. Hajnali napsütés, „Prestolonaslednik Petar”.²⁸

május 6. Ágyban. Lotte: hat év szerelem, nem tud elszakadni, házasság elől Dubrovnikba menekült, mert férfit nem akarja boldogtalanná tenni. Visszatazzék-e, vagy Görögországba? Este Milán Lotte elbeszélés alatt könnyezik. „Wenn sie mich auch vergewaltigen, Mich kriegen sie nicht” (Schwanchen).²⁹ Tengerész-tiszt.

május 7–10. Esténként késő éjjelig Dingac³⁰, narancs, kapnak. 10-én elbúcsúzzunk tőle, elég volt, azontúl udvariasság, távolság, külön ebédelés.

május 12. Pótlás Lotte: első szeretője idős ember: Reinfall, dreieckiges Verhältnis.³¹ Hat éve katonatiszt (v. Oppen) a szeretője, utolsó két boldogtalan évben férfiakkal egy-egy éjszakát hált, nevüket sem tudja, egy ilyen esetben volt csak boldog.

Pérez Nasicitől nem érkezik³², rossz idő, induljunk Görögországba? – elhalasztjuk egy hétre, Milán hozzám költözik.

május 14. Szombat este kolo-zunk a „Zagreb”-ben³³ (tanítvánnyal)³⁴, vasárnap Kupari, Mlini, gyalog vissza.

május 17. reggel „Beograd”-on Athénbe. Tanácskozás, hajón kosztoljunk-e? Magyar fülorvos és felesége.³⁵

május 20. Kiszállás Durazzoban (Durrës)³⁶, meztelen fürdés, éneklés. Német nótát éneklő iskolás csapat. Reménytelen város, Zogu pasa³⁷ vára. Este Valona (Vlora), éjjel Sti Quaramba (Igumenitsza).³⁸

május 21. Éjjel német nő hajó orrán³⁹, Ithakával (Ithaki) szemben. Előzőleg Kap Ducato (Sappho halálugrása).⁴⁰ Csillagok a tengerben.

május 22. Korinthosi kanális. Athén E. Sch-enk⁴¹ találka szállodában, nem jön. „Die Kappe behalte ich noch beir mir! – sie sollt wenigstens gut haben!”⁴² Német munkanélkülivel szálláskeresés, Omonia=Platz, Athenas=Strasse⁴³, lacikonyhák: gyantás bor, kokoreci, lukrum (!), kadaif (!), baklava.⁴⁴ Milán: kulináris őrzöngés, Afrikai lány este utcán, két kis kurva, aki követ, dióhéjjal hajjgál.

május 23. Tisztítószer árus: kigyó dobozban, papírbéka, egy üvegből földre önt (sistereg, füstöl), iszik belőle. Piros rongyra kis foltok, másik üvegből földre önt, meggyújtja, rongyot bele mártja, tisztító-szerrel (megállás nélkül beszél) vörösre dörzsöli. Mose kis tér közepén. Kanárisárga kutya, kló-ban papírgyújtó edény, Milán. Árus nyakkendőjén hordja üzletét. Villanykapcsoló előszobában.⁴⁵ Este Akropolis aljában megafonon bécsi valcer. Lakás Ados Athenas 12. Plathea=tér. Kalinikta=Istenvele. Kaliespera=jóestét, Syntagma (Constitut).⁴⁶

május 24. Pireusban⁴⁷ szivacsárus, aki kér, vigyem el bárhova a világba. Cognac Demosthenes, vonatnál: exodus.⁴⁸ Kislány, aki „Zacharotu” kávéházban⁴⁹ naponként virágot ad. Seholy nem lehet telefonálni. Gajdusekkel⁵⁰ Pireusban, onnét naplementében a Parthenon és a Lykabetos (Likavittosz), Athén kakastaraja.⁵¹

május 25. Cipőpucolok tízes csoportjai, kopognak ΣΕΙΛΙΠΗΛΑ⁵² az Akropolis tövében.

május 27. Eleusis-ben (Elefszisz).⁵³ Fürdés. Bor ricinata.⁵⁴ Sorsjegyárosok Daphne-ben, bizánci templom.⁵⁵ Elhatározzuk, hogy haza.

Pótlás 24-hez: Kamarában ősz-szakálú kövér szolgál, bejön, hozzámhajol: te képzeld, ma mistákat (!)⁵⁶ vittem egy úrnak, ilyen nagy hasat még nem láttam. Este: mészárosok uccája lámpafényben. Mind ordít, holott nincs vevő. Néptelen országúton cipőpucoló, kinek?

május 28. Istentisztelet régi mitropolisban.⁵⁷ Szentképek ezüst kézzel és lábbal. Milán sír. Lykabetos (Likavittosz) hegyen Szent György templom⁵⁸, szentélyben stóla mellett újságpapír, ernyő, papír csomagok. – Kukaki (város-

rész) uccai világítás nélkül. Este „Zacharotu”-ban⁵⁹ magyar kerítónő, kilépő belekkel, morfinista, Prágában svéd mérnök öngyilkos miatta, apja főmérnök volt Schlick fabrikában, penziója, háza, első autója és gramafonja volt Athénben.

május 29. Bevásárlás. Este hajóra. Földalattiban rongyos, pad alá buvik, kalauz előtt takarjuk. Tiszta kabin. Srbin.

május 30–jún. 1-ig. Hajóút. Magyarul beszélő tiszt, kutyával (Mackó).

Grete (Matitschek)⁶⁰ Patrasban (Patre) kis erdőben üldögélés, tömlöc, uccára mosakodó rabokkal, cigi-kérés.⁶¹ Éjjel Gretével, s férjével fedélzetten. Délután fürdés Korfu (Kérkira) előtt, hajólépcsőről és Bar-ban, moló. Utána kapitányi hídon napozás, Gretével.

jún. 7. Hajón Cavtat-ba, Meštrović-mauzoleum.⁶² Kis kötetető tenger felett. Hajó elindul, korláton átkapaszkodunk.

jún. 10. Milán haza. Dohányzacskó a hasán.⁶³

28-ig. Franciskánus templomban pap, ereklyét csókoltatja s ronggyal letörli.

Jagoda.⁶⁴ Egy hét múlva: közli, hogy férjhez megy Londonból hazaérkezett gazdag fiúhoz, ki már két évvel ezelőtt megkérte. Utolsó randevúra hív, nem megyek el; fogorvoshoz kell vinnem Aghi-t.⁶⁵

Astrid Ekblom és barátnöje Sigenhilde.⁶⁶

Isenak Esermovel⁶⁷ sziklákon. „J'adore quand tu me fais ça!”⁶⁸ New-Yorkban élt, Pestre megy. Egy este börtönbe zsinóron cigi-t küldünk fel. „Minervá”-ban borozunk egy este, cseh mérnök.

Egy vasárnap reggel „Jugoszláviá”-n Splitbe (Hotel Salone), másnap reggel vissza. Aghi a hajón. Splitben, a szállodában Koch és felesége, azt hiszem Roznik.⁶⁹

Nem dolgozom semmit. Etitől⁷⁰ várok feleletet, jön-e Boszniába? – Splitben Meštrović óriás szobra⁷¹, dóm, oszlopcsarnok (Perystil). Diocletianus palotája, amelybe város egy része be van építve.⁷² A tömött uccák (korzó a kávéház előtt), melyekben mozogni sem lehet. Aghi-val első éjjel impotens (túl nagy?) Aghi újságba ír, Afrikában volt, már első nap tíz férfit ismer Dubrovnikban. Verset mutat. Elkerülöm. Dakszli.

jún 29. Astrid elutazik. Utolsó éjjel bárba megy, barátnöje nem akar velem lenni. „Tu sacrifie notre dernière nuit à ton amie? – Oui!”⁷³ Írni akar, elutasítom. „C'est bien triste!”⁷⁴ – mondja s elmegy.

júl. 2. Vasárnap Neumanékkal csónakon egész napra egy sziklás partrészen, rákot késsel fogunk.⁷⁵ Matrózok angol hadihajóról, teli van velük a város, részegek, énekelnek, okádnak.

júl. 8. Az angol dreadnought, „Revenge”. Utána séta, fapadon, a „Solitudo”-ban⁷⁶, vers, hosszú idő után első; naplemente, boldogság.⁷⁷ Fáj a szívem, hogy elmegeyk, búcsúszom a várostól.

júl. 9. „Jugosláviá”-van Rab-ba⁷⁸, két cseh hivatalnoklány, kiket később hajótiszt elhódít. Vera Petrikova⁷⁹, a cseh táncosnő kabinomban alszik. Split-ben együtt vacsorázunk, vonathoz viszem, ott vad csókolódzás. Megigérem, Prágába jövök. Párizsban szintén a Rue Campagne-première-ben lakott.⁸⁰ Rab-ban délután fürdök.

júl. 11-én vissza Dubrovnikba („Zagreb”-bal). Estefelé hajón Ami (Bührling)⁸¹ Splitet megmutatom, kiskocsmában bort iszunk. Megható bizalma, szelid lánysága. Kotorba utazik, férjhez menni kapitányhoz, kívül Hamburgban (oda való) ismerkedett meg. A „Zagreb” kapitánya, ki leendő férjje rokona, vigyáz rá: előle kell bujkálnunk (de miért mondta, hogy éjjelre hagyjam nyitva a kabint?) Fedélzetem várom éjjel egyig, utána kabinjába megyek. Reggel felé mintha valaki be akarna jönni. Félelem. Szűz, meghagyom, azt hiszen tönkre tenném a házasságát – vagy tán nem is akar már férjhez menni. „Warum machen Sie das?”⁸² – nagyon szelid, édes szemrehányással. Emléket kér, ceruzámat hagyom. Reggel Dubrovnikban még egyszer feljön búcsúzni.

júl. 12. Este vonaton Boračko jezero-ba (kod Konjic). Szép éjszaka Drina mentén.⁸³

júl. 13. Reggel négykor Konjic. Mindenki alszik. Törökkávés. (Konjic-ban minden házban kávana.)⁸⁴ Hassan⁸⁵ szerez embert, öt óra Boračko jezero-ba. Túristaház „Priateljji Prirode”.

júl. 13–22. Boračko jezero. Trifko, az admirális, aki a bércsónakokat dirigálja és ebédre fütyül (ručak). Verko (sakk) és felesége, a jókedvű kocsmárosné. A kispolgári társaság és a festetthajú Margo Rittinger!⁸⁶ Délelőttönként a mezőn, ahol a parasztok körémsereglenek, naivan és kíváncsian órát nézegetik (egyik rajta számolni tanít), fiskutáival kínálnak. Kecskék körémállnak. Irena Emich, a hosszú spanyol zsidólány. Esténként töménytelen röpdőső szentjános bogár. Olykor tábortűzek a szomszédos sátortáborban, kenyérsütés nagy kemencében. Nyárson sült egész bárány, zsíros ronggyal kenve. Szombat éjjelenként túristák. Sokan egész nap rakiját isznak. A mámicica dal. Egy fiatal munkás, aki hozzám csatlakozik: Gaon, volt cionista, tanulni akar, tele van kérdésekkel

(tört olaszság).⁸⁷ Megkezdem a „Berlin” 3. részét.⁸⁸ Szomjúság és bolháktól szenvedek, nem bírom tovább, „klanyam sze, dovidzsenje”, el.⁸⁹

júl. 23-án hajnalban lovak, magyarul beszélő parasztok (Pero), Szarajevóba, „Hotel Európa”, este Veselnél⁹⁰, másnapi ebéd a csarsiján⁹¹ (Hadzsi Beirić)⁹² és délután fel Trebević-re, Alekszandrov-domba. Itt szász entomológus, ki Krétáról s Macedóniából jön.⁹³

júl. 24–aug. 10-ig Trebević. Délelőttönként csúcson, meztelenül. Sok asszony gyerekkel. (A dalmát asszony kislánya Jelica, a zsidó Aco, az idősebb Braco.) A gazda Warner.⁹⁴ Gaon⁹⁵ barátjával – többször meglátogat. Munka jól megy, egy fejezet hiányzik már csak. Jarmila, esténként holdsütésnél csókolódzás, hallgatag, mosolyog, nem tud németül. A mezőn ismerkedés lovakkal. Wagner né nővére, a kövér Trudi, aki előbb entomológusba, most belém szeret. A két paraszt, Micso (Mićo) és Nedzso, utóbbi 3-szor hetenként pástát⁹⁶ hozza Szarajevóból. A hegedűművész nő, Renata Zagreb-ből⁹⁷; a két unatkozó nővér. Szombat éjjelenként túristák. Keringő ölyvök és vércsék, a csúcs fölött repülőgépek. A nagy hegyek: Romania, Jahorina. Lenát egy vasárnap várom, nem jön. Öt nap eső, hideg, fűtünk. A vastag köd a fenyők közt. Az asszony, Braco anyja, ki reggelenként a Dobra Vodához megy vízért. Horvát antológia franciául. Esténként 10 után egyedül dolgozom a nagy étteremben. Egy éjjelt végig ugat kutya, róka ólálkodott. 9-én Jarmila⁹⁸ el, este telefonál.

aug. 10-én délben Gaonnal le, posta, pénz, cukrárszámban (Sabo, „Napredkova Palacke”).⁹⁹ Jarmila, útleveél hosszabbítás estig, külső részeken séta, aztán Jarmila haza. Utcán Gaon és mások Boračko-ból, cipőt veszek, éjjel vonaton Jajceba.¹⁰⁰

aug. 11-én reggeli „Grand Hotel”, várom, hogy a köd eloszlik. Három faltboat¹⁰¹ Svájból fürdő (!) közben. Vízésés. Délután szoba kövér tónál, Zemiak. Négy lány, kedves folyton beszélő horvát feleség, kit nem bánt, hogy nem értem. Dohányaimat eldugta, mire este hazaérek. Minden holmimat ismeri.

aug. 15-ig Jajceban. Vrba a melegvíz, amelyben a gyárból olykor klórt eresztenek le (fürdés közben). Plitva a hidegvíz. Fürdök, dolgozom, esténként a magas teraszon, kis kávéház, női zenekarral, s a városi kerker¹⁰² csúnya kutyával, aki (!) belémakaszokdik. Belgrádból nem jön a jegy¹⁰³, végre második sürgönyre lemondás. Másnap hajnalban.

aug. 16. (?) három autóbuszon Banja Luka (ahol papucsokat, dzsezvát veszek.) Okučani-ba, onnét vonaton Zagreb, Leóhoz¹⁰⁴ este érkezem.

aug. 19-ig Zagrebben találkozás Kázmérral¹⁰⁵, s uccán hegedűművésznővel.¹⁰⁶ Két este Rendiéknél.¹⁰⁷ Vonatelkésés. Herragnak¹⁰⁸ autója van. Szombat este Leóékkal együtt el, ók Bécsbe. (Levél: Georgi Pesten filmezik.)¹⁰⁹

Pótlás Jugoslávia: csevapcsicsi, szilvórium, burek¹¹⁰ – uborkával. – Trebevićen a 4-éves Jelica így hív: crno¹¹¹-magyar!

aug. 20. Napközben a Svábhegy, éjszaka Etihez (garzonlakás, házmester stb.).

aug. 20–okt. 8-ig Pest. Hajón Bécsbe. „Imperial”, angol filmekkel. Georginál.

okt. 13. Kiköltözöm: Laaerstr. 189. Koblavski.

JEGYZETEK

- ¹ Önéletrajz. *Új Hang*, 1955. szept. 9. sz. 20–24., és D. T.: *Botladozás. Budapest, 1978, 1. köt. 23.*
- ² Pomogáts Béla: Déry Tibor és Dubrovnik. *Üzenet*, 1973. szept., 9. sz. 647–650.
- ³ Ld. „Liebe Mamuskám!”, Budapest, 1998, Balassi K.–Magyar Irodalmi Múzeum. (Déry Archívum 11.) 213–228. tételeit.
- ⁴ „Kedves Tiborkám!” „Drága Gyuszim!” Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése. In: „Költő felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról. Szerk. Tasi József, Budapest, 1993, Petőfi Irodalmi Múzeum, 107–113.
- ⁵ Valószínűleg ilyen módon helyhez köthető *Az elfeledett táj* című költemény is, amely színtere a Zóg völgybe; bár megfelelő források híján még nem sikerült földrajzilag egyértelműen azonosítani e rousseau-ian idilli környezetet.
- ⁶ Déry műveinek, illetve azok megjelenésének időrendbe sorolt bibliográfiájára tekintve valószínűnek látszik, hogy az utóbb *Az elhallgatott válasz* és a *Nyakig szennyben* címmel közzétett versekről lehet szó. Ez utóbbinak a valószínűsítését talán az is megerősíti, hogy két évvel később éppen az Illyés Gyula szerkesztette *Válaszban* kapott nyilvánosságot; a pontosság kedvéért tegyük hozzá: *Európa* címmel. Mint ahogy *Az elhallgatott válasz*ról is tudnunk kell, hogy kilenc hónappal később a *Nyugat* közölte – *Vers* címmel. (Az általunk idézett végső változataik Déry *A felhőállatok* kötetének 1970-es, illetve 1976-os kiadásából valók.)
- ⁷ A következő években már alig került új költemény az eddigiek mellé.
- ⁸ Botka Ferenc: Kitérés kísérlet a magányból (Déry Tibor úti jegyzetei 1937-ből). *ItK* 1994. 1. sz. 105–125.
- ⁹ Botka Ferenc: Újraolvasott klasszikus. Déry Tibor: A befejezetlen mondat. *CET, Central European Time*, 1994. jan./febr., 1. sz. 82–99.
- ¹⁰ Botka Ferenc: Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1935-ben írt naplójegyzetei tükrében). *ItK* 1997. 4. sz. 400–417.

- ¹¹ A hagyatékban öt „márc.”, illetve „1933. márc.” keltezésű kép található: „Kupari felé” (kettő), „A nagy völgy Kupari előtt”, „Mlini”, „Mlini-ben a kis kocma terrasza”; egyen azonban a pontos nap is megtalálható: Mlini „933. III. 14.”
- ¹² Tasi József: Modell és mű. Krausz Évi alakja „A befejezetlen mondat”-ban. In: „*D. T. úr X.-ben*”. (Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról.) Szerk. Botka Ferenc. Budapest, 1995. Petőfi Irodalmi Múzeum. 133–142.
- ¹³ Botka Ferenc: Déry Tibor és Berlin. A „Szemtől szembe” és forrásvidéke. Budapest, 1994. 40–42. (*Irodalomtörténeti füzetek* 134.)
- ¹⁴ Ilyen levelezőlap például a hagyatékban a berlini Grete Friedlanderé, aki 1933. január 31-én a kézhez kapott „küldeményről” és sorsáról ír.
- ¹⁵ Ld. pl. József Attila ismert cikkét: Az egységfront körül. *Új Harcos*, 1933. máj., 3. sz. 38–44., és *J. A. összes művei*, 3. köt. Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958. 140–147., illetve Téglás József hírhedt válaszat: *Új Harcos*, 1933. jún., 4. sz. 74–80., és *J. A. összes művei*, 3. köt. Budapest, 1958, 367–372.; továbbá Kassák Lajos: Napjaink átértékelése című cikksorozatát. Első közlése: *Munka*, 1933. ápr., 27. sz. 762. Utóbb – kibővítve – könyv alakban is megjelent.
- ¹⁶ Ld. 1. jegyz.
- ¹⁷ Talán nem érdektelen teljes terjedelemben idézni a mű befejezését, amely mesterien bontja ki e magatartás körülírását, s amely egyben magyarázatot ad a harmadik novella címére is:
- „... ez a búcsú (ti. Erneszttől – B. F.) talán még jobban fájt, mint a halottaktól való, mert egy önkéntes elhatározásnak volt a következménye; a saját jószántából távozó hasonlított arra, aki öngyilkosságot követ el, de az, aki ittmarad, holott elkeserülhetné, – s Hilda ezt tette – valamennyire gyilkosnak érezheti magát. Így ült az ajtó, az elképzelt sírdomb előtt, leejtett keskeny vállakkal, s homlokán egy dupla sors súlyával, mint egy amphorával, melyet maga emelt fejére, s melyet onnan éppoly kevésé fog levehetni, mint kőedényét egy canephoros Athéne templomában. Mennél több boldogságot – önként vállalt kötelességet – tartalmaz az edény, annál jobban fogja nyomni; de ha levennéd fejről, az egyenes alak, egyensúlyát veszítve, rögtön összeomlana.”
- ¹⁸ Daturafák kertje (Déry Tibor olaszországi feljegyzései 1928-ból). *Tekintet* 1998. aug./szept., 4–5. sz. továbbá: „Liebe Mamuskám!”, Budapest, 1998. (Déry Archívum 11.) 160–161., illetve az 1926-beli perugiai tartózkodásra vonatkozó 147–155. tételeit. c
- ¹⁹ A regény kelet-porosországi bárónőként emlegeti, aki Egyiptomban vadászott és hazatérő férje elé utazott a dalmát tengerpartra. Déry, aki műveiben Kalkhamerre módosítja a nevét, minden bizonnyal közelebből is megismerhette –, mindenesetre erről tanúskodik újbóli szereplése a címjegyzékben. Markáns arcának és tekintetének regénybeli leírása – hatásosan szembesül Désirée fiatalságával. Fenti és a későbbi modellek valamennyien *A befejezetlen mondat* II. fejezetében fordulnak elő.
- ²⁰ A feljegyzések központi alakja (neve ugyancsak újra viszontolvasható a címjegyzékben), megérzéseink szerint egyénisége, sorsa számos olyan motívumot hordoz, amelyet az író beledolgozott Désirée alakjába.
- ²¹ Az előzőleg említett vitorlás neve.

- 22 Panzió az óvárostól nyugatra fekvő Lapad félszigeten.
- 23 A Kotori-öbölben tett kirándulást Déry kétszer is megírta. Először – Kerék János álnévvél – *Kaland Dalmáciában* címmel (*Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. okt. 20. 42. sz. 29., tervezett utánközlése: *Knockout úr útjegyzetei*, Budapest, 1998, a Déry Archívum 3. kötetében), illetve az *Ítélet nics, Hogy szeretett volna élni, s nem értett hozzá!* című, Füst Milánról szóló fejezetében.
- 24 A múzeumban őrzött amatőr fényképek közül néhány megmaradt e kirándulásról; így a morinji öbölről, a risani kikötőről és hotelről, illetve a Perast előtti tengeri kilátásról.
- 25 Perast és Kotor között fekvő Szt. György-sziget, amelyet korábban temetkezésre használtak. Állítólag Arnold Böcklin erről a helyről mintázta a több változatban megfestett *Toteninsel* (Halottak szigete) című festményét.
- 26 A latin mitológia alvilága. Szövegösszefüggését nem sikerült tisztázni. Talán kapcsolatba hozható a Toteninsellel.
- 27 Az *Ítélet nincsb*en nem szerepel ez az 1749 m magas hegycsúcsra tett kirándulás. Ellenkezőleg: épp kimarad a tervezettek közül.
- 28 „Petar trónörökös”=a hagyatékban található menetrend szerint előkelő luxushajó.
- 29 „Még ha megerőszakol, akkor sem tud engem megkapni” (Hattyúcska) (ném.)
- 30 Dingač – dalmát vörösbor.
- 31 Felsülés, háromszögviszony (ném.)
- 32 Nasici – Déry nagybátyjának faipari trösztje, amely a Szilasi házaspár havi támogatásait utalta.
- 33 Párhuzamosan idézzük az 1958-ban írt életrajzi feljegyzések idevonatkozó részét: „Dubrovnikban egy félig kocsmá, félig mulatóhelyen kólót táncoltunk.” (D. T.: *Börtönnapok hordaléka*. Sajtó alá rend. Botka Ferenc. Budapest, 1989, 128.)
- 34 Nem „tanítvánnyal”, hanem: tanítványokkal. Legalábbis az *Ítélet nincsb* vonatkozó fejezete Füst Milánnak két tanítványáról beszél, akik Dubrovnikban a Schenkel és társa szállítócégnél dolgoztak.
- 35 Dr. Rejtő Gyula, ld. a címjegyzéket.
- 36 Durazzo – Durrës, Albánia legnagyobb tengeri kikötője.
- 37 Zogu pasa – Ahmed Bey Zogu (1895–1961), 1928-tól 1939-ig Albánia királya.
- 38 A hajóút utolsó albán és első görög állomása. Az *Ítélet nincsb* visszaemlékezései megemlítik, hogy két turistánk a Vloránál megfürdött a tengerben.
- 39 Elisabeth Schreiber, ld. címjegyzék.
- 40 A pletyka szerint Sappho idős korában szerelmes lett egy Phaón nevű ifjúba, bánatában a tengerbe vetette magát Leukida (Lefkász) sziget déli, a Ducato-fok közelében fekvő szirtről.
- 41 Ld. a 39. jegyz.
- 42 A sapkát még magamnál tartom! – legalább jóban lesz része! (ném.)
- 43 A tér és utca görög elnevezései.

- 44 A megismert görög specialitások felsorolása: az ősi módon gyantával fésített bor kesernyős ízt ad az italnak; a *kokoreci* – birkabelsővel és hússal töltött birkabél, nyáron sütve; a *lukum/lokum*, magyar nevén szultánkenyér: kis kockára vágott és különböző édesítésű (mandula, dió, mogyoró, rózsa stb.) zselé, porcukorban megforgatva; a *kadaifi*: metéltre emlékeztető göngyöltett rétestészta – dióval, fahéjjal stb. fésítve és sziruppal leöntve; a *baklava* – dióval, mandulával töltött rétes, ugyancsak sziruppal leöntve. Az említett édességek török eredetűek, s gyakorlatilag az egész Balkán-félszigeten elterjedtek.
- 45 A villanykapcsoló nélküli szobáról az *Ítélet nincsb*en is történik említés, bár ott – az említett felszerelés a folyosón található.
- 46 Folytatódik a görög szavak leckéje.
- 47 Pireusz – Athén kikötővárosa.
- 48 Az „exodus” („kijárat”) feliratú táblát, amely „hirtelen rezegtetni kezdte (Füst Milán – B. F. megj.) irodalomtudó keblének klasszikus húrjait”, az *Ítélet nincsb* is megemlíti. A konyak filosz elnevezése – kiesett a szerző emlékezetéből.
- 49 A kávéház valószínűen azonos azzal a viszonylag előkelőbb hellyel, ahova a két barát WC-re járt, mert – mint arról az *Ítélet nincsb*en olvashatunk – saját panziójuk hasonló rendeltetésű helye – az előttük járók aktivitása folytán – enyhén szólva: megtelt.
- 50 Gajdusek – a feljegyzésekhez csatolt névjegyzék szerint – a Magyar–Görög Kereskedelmi Kamara munkatársa.
- 51 A Parthenont hordó és műemlékekkel teli Akropolisszal szemben Lykabettos (Lika-vittosz) magaslattal – elsősorban a róla kitárulkozó kilátás miatt keresik fel. – Dérynek a Parthenont, a Lykabettosról látható amatőr felvétele – a múzeum képzőművészeti tárában.
- 52 Magyarázatát, sajnos, nem tudjuk megadni. Elképzelhető, hogy valamilyen vendéglő vagy intézmény elnevezése.
- 53 Eleusis – (Elefszisz) – Athéntől 20 km-re nyugatra fekvő egykori vallási központ, Demeter kultuszának emlékeivel.
- 54 A terpentinnel fertőtlenített, kimért (nem palackozott) borról az *Ítélet nincsb* is megemlékezik.
- 55 Daphné (Daphni) – ókeresztény, majd bizánci eredetű templom és kolostorrom az Eleusisba vezető úton. A Daphnéban tett látogatásról, illetve a helyreállított kupoláról egy amatőr fénykép is tanúskodik a hagyatékban. Rajta kívül már csak egyetlen felvétel őrzi az athéni látogatás emlékét: „A tér, ahol ebédeltünk” felirattal.
- 56 A „misták” feltehetően a „misdos” – bér (lakbér), fizetés, fizetség szó félrehallása.
- 57 Athén központjában, az Alkotmány-tér közelében fekvő neobizánci és neoklasszicista katedrális.
- 58 Déry kis túlzással nevezi templomnak az Ajiosz Jeorjiosz-kápolnát, a nevezetes domb egyetlen neves építményét.
- 59 Zacharotu – ld. a 49. jegyz.
- 60 A bécsi illetőségű család, illetve a férj adatai a címjegyzékben.

- 61 A Korinthuszi-öböl előtt fekvő patraszi (Patra) börtön – és ezt követően a korfui (Kerkira) fürdésről – az *Ítélet nincs* ben is olvashatunk. Korfu partjairól egy – a tengerről készített – amatőr felvétel is található a hagyatékbán.
- 62 Cavtat – Dubrovnik közelében fekvő üdülőhely. Meštrović szoborcsoportja a Szt. Balázs-templom és -kolostor melletti domb temetőjében található a Račić család mauzóleumában.
- 63 A Dalmáciában olcsó dohány – ruha alatti – hazacsempészésének részleteit Déry mosolyogtatóan írja le az *Ítélet nincs* már többször idézett fejezetében.
- 64 Jagoda kilétéről nincsenek adataink.
- 65 Aghi – újságíró. Sem a vele, sem az előtte említett Jagodával való kapcsolat nem szerepel az író más írásaiban.
- 66 Astrid, a fiatal svéd tanítónő és barátnője Singelhilde – ha csak néhány villanásnyira is a dubrovnik strandéletben – bevonultak *A befejezetlen mondat* világába.
- 67 Ismét egy nő, akiről csak e feljegyzésekből értesülünk.
- 68 „Imádlak, amikor ezt csinálod nekem/velem!”
- 69 Futó ismeretség, neveik nem szerepelnek a címjegyzékben.
- 70 Nagy Etel, táncművésznő, Déry nagy szerelme.
- 71 A városközpont középkori falain kívül, az északi Porta Aurea mellett emelkedő hatalmas, hét méter magas szobor, amely a horvátok nagy püspökét, a horvát-glagolita egyházi nyelv kialakítójának, Grgur Ninskiné az alakját formázza.
- 72 Dóm, oszlopcsarnok, Diocletianus palotája = Split ókori-középkori városmagjának látnivalói.
- 73 „Barátodnak szenteled utolsó éjszakánkat? Igen.”
- 74 „Ez igen szomorú.”
- 75 Egy Neuman Else nevű zsidó lány *A befejezetlen mondat* ban is előbukkan a dubrovnik strandolók között. A fasizmus zsidóüldözését megjelenítő alakba az író feltehetően a Boračko jezero mellett megismert Irena Emich vonásait is beledolgozta.
- 76 Solitudo – ld. a 21. jegyz.
- 77 A március 15-én, Illyés Gyulának küldött versekhez hasonlóan (ld. a 6. jegyz.) – itt is csak találgatni tudunk. *A felhőállatok* (1976) tartalomjegyzéke és a Déry-versek bibliográfiája alapján már csak *A csúcsról* és az *Őszi szó* címűekre gondolhatunk; ha csak nem tételezzük fel, hogy a vers kézírata netalántán elveszett. Az előbb említett *a Korunk* 1933. szeptemberi, utóbbi pedig *a Pesti Napló* 1934. szeptember 2-ai számában jelent meg. A feljegyzésekben olvasottak hangulatát figyelembe véve fel-tételezésünk nagyobb valószínűséggel vonatkoztatható *A csúcsról* versszakaira.
- 78 Divatos üdülősziget az Adriai-tenger északi felében. – Itt említenénk meg, hogy Déry hajóútjait a Jadranska Plovidba Rt. szabadjegyekkel támogatta. A Sušakban székelő társaság márc. 21-ei levele a Dubrovnik–Bar és Dubrovnik–Makarska retúrútaztást, a május 2-ai pedig a görögországi (Dubrovnik–Pireus és vissza) kirándulást támogatta. (PIM kéziratár).
- 79 A prágai illetőségű táncosnő adatait ld. a címjegyzékben.

- 80 Párizsi emigrációja alatt Déry 1925 októbere és 1926 eleje között volt a montparnasse-i temető közelében fekvő Rue Campagne-première 25. (XIV. kerület) lakója.
- 81 Bájos alakját csak ez a kis epizód őrzi.
- 82 „Miért csinálja ezt?” (fr.)
- 83 A Borci falu közelében fekvő Boračko jezeróhoz a Neretva (és nem a Drina!) bal partján fekvő Konjicnál kellett leszállni. A tó megközelítéséhez onnan még további 20 km-t kell megtenni.
- 84 Kafana=kávéház.
- 85 Hassan, valószínűleg az említett kávéház tulajdonosa.
- 86 Nevét, kilétét – s a két mondatnál későbbi Irena Emichét – csak az itteni feljegyzésekből ismerjük.
- 87 Jakca Gaon, a jelek szerint, többször is megkereste az frót; adatait ld. a címjegyzékben.
- 88 A *Szemtől szembe* befejező részéről, a *Búcsúról* van szó.
- 89 „Ajánlom magam, viszontlátásra” (szerb).
- 90 Dr. J. Vesel, valószínűleg ügyvéd, adatai a címjegyzékben. Valószínűleg a dubrovnikai ismerősöktől kapott név, ha esetleg váratlanul segítségre lenne szükség.
- 91 Bas-Csarsija – a városközpontban fekvő – a harmincas években még szűk, szakmák szerinti utcáskákkal teliszabdalt – piactér.
- 92 A piactér közepén fekvő dzsámi közelében nőtt hatalmas nyárfa (ma már elpusztult).
- 93 Mint már bevezetőnkben jeleztük, a szarajevói kirándulás élményeit Déry beleillesztette *A befejezetlen mondat* VI. fejezetébe, így a jegyzetekben említett százsz entomológus személyét is: „Júliusban (Parcen Nagy Lőrinc és felesége – B. F. megj.) Szarajevóba utaztak, egy hétig túráztak a környező hegyekben, egy hetet pedig a 2000 méter magas trebevići menházban töltöttek, az Alekszandrov dombon, ahol egy százsz entomológussal ismerkedtek meg, aki Krétáról és Macedóniából jött, s akivel együtt egész nap lepkéket fogtak; ezeket esténként a spirituszlámpa fényénél osztályozták és apró pergament borítékba rakták . . .” Az ezt követő leírások a hegycsúcsról nyíló éjszakai kilátásról és a holdfényben pompázó panoráma változásairól – azt sugallják, hogy Déryt megbabonázta ez a látvány, s többször is megizzadt érte a kaptatókon. – Bizonytalanokodva írjuk ide, mert ellentmondunk vele a 75. jegyzetünknek, de nem zárható ki, hogy az ott emlegetett *A csúcsról* című költemény élményfedezete – ehhez a helyhez és ehhez a későbbi időponthoz köthető.
- 94 A trebevići leírásokban említett nevek túlnyomó többsége nem fordul elő Déry más feljegyzéseiben.
- 95 Gaon – ld. a 87. jegyz.
- 96 Pasta – torta.
- 97 Adatait ld. a címjegyzékünkben.
- 98 A szarajevói hőlgyről ld. még címjegyzékünket.
- 99 Az elnevezést nem sikerült földrajzilag azonosítanunk.
- 100 Vízeséséről híres turistaközpont – a meleg vizű Vrbas és a hideg vizű Plitva találkozásánál.

- ¹⁰¹Faltboat (ang.) – összerakható kajak.
- ¹⁰²Kerker (ném.) – börtön.
- ¹⁰³Déry – mint újságíró – ingyenjegyet remélt a JDŽ-től, a jugoszláv állami vasúttól.
- ¹⁰⁴Kunody Leó, az író anyai nagynénjének első házasságából származó unokatestvér, a Nasici Rt. horvátországi központjának vezetője.
- ¹⁰⁵Kázmér Ernő (1892–1941) – író, kritikus, Déry valószínűleg még a húszas évek elején ismerkedett meg vele Pozsonyban. 1932-től 1936-ig Kázmér Zágrábban dolgozott, egy szlovák kereskedelmi cég képviselőjeként. – Déry hagyatékában Kázmér egy 1934. márc. 15-ei keltezésű levele a *Szemtől szembe* horvát, illetve német fordításáról ír. Valószínűnek látszik: a zágrábi utazás során részben ez ügyben kereste fel őt az érdekelt.
- ¹⁰⁶Renata Schönstein, ld. 97. a jegy.
- ¹⁰⁷Rendi – lehet, hogy a Renata valamilyen beceformája?
- ¹⁰⁸Herrag – nem sikerült azonosítani.
- ¹⁰⁹Georgi – az író öccse, 1931-től a Danubius Mozgóképipari Rt. filmtársaság alkalmazásában dolgozott, amely 1933 őszén egy Londonban játszódó film forgatására készült.
- ¹¹⁰Túrós, tejszerű fésztésű sütemény.
- ¹¹¹Crno, helyesen: crni=fekete.

CÍMJEGYZÉK

Athen

Jean Bettos, Chef de Section de la Presse, Külügyminisztérium 75–98, 75–99
Gajdusek, Magyar–Görög Kereskedelmi Kamara, Odos Stadiu 28.
Pfarren Kindermann, Odos Sina
Schule, Odos Arzhovis 11.

Bécs – Wien

Ing. Matitschek, VI. Chawalagasse 4. (hivatal) (útítás az Athén–Dubrovnik hajóútról)
Gréte (Rosenberg Margit) Eckhaus, Ammerlingstr. 8. (az író unokahúga)

Berlin

Lotte Peters, W. 35, Lützowstr. 42. III. (dubrovnikai ismerős)

Dubrovnik

Astrid Ekblom (svéd ismerős)
Havas Jenő, D. II. Postbox 9.
Hans Hirschfeld, I. Anica Bošković 14. I.
Memerome J.

Bukarest – București

Németh Zoltán dr., Str. Nis Golescu 20.

Budapest

Káldor György, V. Bálvány u. 8., 810–36 (hfrlapíró)

Eti, 544–08 (Nagy Etel, táncművésznő)

Dr. Rejtő Gyula, V. Géza u. 3. (orvosismerős a Dubrovnik–Athén hajóútról)

Sándor (Pál?), V. Csáky u. 50. I.

Timár Miklós, VII. Barcsay u. 11.

Kelheim an der Donau (Nieder Bayern)

Elisabeth Schreiber (útitárs a Dubrovnik–Athén hajóúton)

Morinj (Boka Kotorska)

Zdenka Kačirek (ismerős a Füst Milánnal tett kirándulásról)

Neumark

Bielein von Kalckreuth, Gulden bei Mohrin (dubrovnikai ismerős)

Párizs – Paris

Artur Koestler, 23, rue de Tournou, 6e Hotel Helvetia

Prága – Praha

Adler Ottó, II. Lazanska 7. IV. (újságíró)

Vera Petrikova, XII. Kanalska 10. (Rab szigetén megismert táncosnő)

Saloniki

Deutscher Schulverein, Rue Alexandre Grand

Schule, Dimokratias 70.

Szarajevó

Jakca Gaon, Alifakovac 10. (munkás)

Jarmila Krivaček, Gundulićeva 1. (trebevići ismerős)

Dr. J. Vesel, Jadranska 1., Kanzlei: Kralja Petra 17.

Zágráb – Zagreb

Renata Schoenstein, Kačićeva 6. II. (Škola „Lisinski”, Masarykova 29.) (Trebevićen megismert hegedűművésznő)